

FİDAN ƏLİZADƏ*

ERKƏN REALİZMİN NƏZƏRİ PRİNSİPLƏRİ VƏ XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN LİRİKASINDA TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XVIII yüzillikdə Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmaqda olan erkən realizmin ilk ünsürləri və elementləri milli ədəbi-bədii fikir tariximizin inkişafında çox önəmli hadisə və obrazlı təfəkkürün yeni mərhələyə keçidini əsaslandıran faktır. Hər bir ədəbi hadisə və mərhələ kimi erkən realizmin də bütün dünya ədəbiyyatı üçün xarakterik olan ümumi cəhətləri ilə yanaşı, yerli, milli keyfiyyətlərdən irəli gələn lokal xüsusiyyətləri də vardır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ümumiyyətlə ədəbi metod və cərəyan probleminin, o cümlədən də realizmin və realist metodun öyrənilməsi tarixi XX yüzilliyin əvvəllərinə – 20-30-cu illərə təsadüf edir. Realizmin yaranmasını şərtləndirən amillər; əsas təzahür elementləri, təsnifatı, başlıca tipləri, estetik prinsipləri, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk nümayəndələri və ədəbi örnəkləri, bir yaradıcılıq metodu və ədəbi cərəyan kimi nəzəri əsasları ədəbiyyatşünas və tənqidçilərin əsərlərində bu və ya digər rükürsdən təhlil edilmişdir.

Məqalədə erkən realizmin ümumi nəzəri prinsipləri öyrənilməklə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tədqiq tarixinə nəzər salınmış, eyni zamanda da XVIII əsr Azərbaycan lirikasında təzahür xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: erkən realizm, yaradıcılıq metodu, ədəbi cərəyan, nəzəri prinsiplər, ədəbi örnəklər, ilkin nümunələr

Giriş

Erkən reallizmin ilkin təzahür xüsusiyyətlərinnin, başlıca nəzəri prinsiplərinin təhlilinə keçməzdən əvvəl Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında realizmin tədqiq tarixinə qısa nəzər salaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əsrin əvvəllərindən etibarən yazılmış tədqiqat əsərlərində, xüsusilə də sovet rejiminin ideoloji təbliğatı və psixoloji basqısı altında yazılmış məqalələrdə dövrün ab-havası, ideologiyası, problemə yanaşma metodologiyası və s.-dən irəli gələn birtərəfli yanaşmalar, yanlış qənaətlər, mübahisəli fikirlər, vulqar sosiologizm də vardır. Həmin illərdə bütün postsövet məkanında olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi nəzəri fikrini də təsiri altında saxlayan sovet ədəbiyyatşünaslığı isə Nikolay Konradın sözlərilə desək, realizm ancaq kapitalizm ictimai formasıyında yarana bilər deyə düşünürdü: “Əgər “realizm” termininin tarixi anlamına sadıq qalsaq, bu terminin Şərq xalqları ədəbiyyatlarına tətbiqi yalnız o zaman mümkündür ki, bu xalqların tarixində, əsas cəhətlərdə və başlıca tendensiyalarda qərblə uyğunluqlar tapaq, yəni kapitalizmin hakim quruluş kimi bərqərar olmasını və inkişafını təsdiqləyən sosial-iqtisadi şəraitə uyğunluqlar tapaq” (Конрад, 1966: 366-367).

Lakin Azərbaycan elmi-nəzəri fikrində realizmi dərk etmənin və ona yanaşmanın, realizmə olan tələb və gözləntilərin idraki təkamülü (yəni XX əsrin əvvəllərində realizm üslubunda yazan sənətkardan nə tələb olunurdu, bu gün nə tələb olunur; bu gündən baxanda yüz il əvvəlki gözləntilər nə dərəcədə obyektiv təsir bağışlayır və s.) baxımından bu məqalələr maraqlıdır və elmi əhəmiyyət kəsb edir. Şamil Salmanovun Əli Nazimin tənqidi məqalələri haqqında dediklərini o dövrdə realizmə həsr olunmuş məqalələrin əksəriyyərinə aid etmək olar: həmin məqalələrdə “dərk olunan gerçəkliyə sənətkarın yaradıcılıq münasibətinin ümumi prinsipləri başlıca yer tutur ki, bu da metod kateqoriyasının mühüm tərəfləridir” (Salmanov, 1979: 10).

Əsas təhlil

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında realizmin öyrənilməsi tarixi görkəmli tənqidçi və alimlərin adları ilə bağlıdır: Əli Nazimin “Ədəbi ehtiyaclarımız” (1924), “Yeni həyat və yeni ədəbiyyat” (1924), “Gənc qələmlər haqqında”, “Yeni üslub yaratmalıyıq”, “Bugünkü Azərbaycan ədəbiyyatı və onun ictimai məfkurəvi siması”, “Günəşi içirik günəşlənirik”, Hənəfi Zeynallının “Sənət nə üçündür” (1922), “Həyat və sənət” (1923), “Xəvas və əvəm ədəbiyyatı” (1923), “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” (1930), “Sənət və ədəbiyyatın ictimai həyatla əlaqələri” (1928), Məmməd Kazım Ələkbərlinin “İdealizm və materializm və yaxud yeni fəlsəfə” (1927), Mehdi Hüseynin “Dahi sənətkar”, “Yazıçı və tarix”, “M.F.Axundovun dramaturgiyası haqqında bəzi qeydlər”, Cəfər Cabbarlının “Azərbaycan türk ədəbiyyatının son vəziyyəti”, “Ədəbi mübahisələr”, Məmməd Arif Dadaşzadənin “Sosialist realizminin bəzi məsələləri” (1948), “Dil və üslub” (1948), “Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq” (1941), Məmməd Cəfər Cəfərovun “Mirzə Fətəli Axundovun

ədəbi-tənqidi görüşləri” (1950), Cəfər Xəndanın “Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü” (1980), Mirzə İbrahimovun “Həyat və ədəbiyyat” (1947), “Xəlqilik və realizm cəbhəsindən” (1961), “Böyük şairimiz Sabir” (1962), “Aşiq poeziyasında realizm” (1966), Arif Hacıyevin “Sovet Şərqi ədəbiyyatlarında realizm” (1978) (rus dilində), Xalid Əlimirzəyevin “Bədii həqiqət uğrunda” (1984), Yaşar Qarayevin “Azərbaycan realizminin mərhələləri” (1980), “Realizm: sənət və həqiqət” (1980), İsa Həbibbəylinin “Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm dövrü” (2018), Tahirə Məmmədin “Türk xalqları ədəbiyyatında məhəlliləşmə/erkən realizm” (2018), “Erkən realizm konsepsiyası və tətbiqi problemləri” (2018) kitab, monoqrafiya və məqalələri problemə həsr olunmuş sanballı, elmi-nəzəri təhlil ağırlıqlı araşdırmalardır. Ədəbiyyatşünaslığımızda realizmin ümumi nəzəri problemləri ilə yanaşı, ayrı-ayrı sənətkarların, şair və yazıçıların yaradıcılığında bəhs edən monoqrafiyalarda da tədqiqat işinin həsr olunduğu sənətkarın irsində realizm məsələləri tədqiq olunmuşdur (İbrahimli, 2020: 337-350).

Realizm və onun gerçəkçi xarakteri, tiplərinin başlıca xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi uzun, ziddiyyətli və gərgin yaradıcılıq axtarıları prosesindən keçmişdir. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq mətbuatda və elmi nəşrlərdəki yeni ədəbiyyat, realist yaradıcılıq metoduna dair məqalələri oxuduqca elmi-nəzəri və publisistik fikri inkişafın hansı mərhələlərdən keçib gəldiyi aydın olur. Sözügedən mərhələnin başlanğıcında ədəbi-tənqidi fikrin yaradıcılıq axtarılarının aydın mənzərəsini təsəvvür etmək üçün Əli Nazimin məqalələri səciyyəvidir. Ədibin görüşlərində yeni yaranmaqda olan ədəbiyyatın vəzifələrini müəyyənləşdirmək cəhdləri ilə yanaşı, qədim klassik irsi birmənalı şəkildə inkarın, vulqar sosiologizmin təsirini də görürük. Müəllif yazır: “...*əski ədəbiyyatın qayəsi yalnız insanların hissiyyatlarını qıcıqlamaq, onların qəlbində bədii bir həyəcan oyandırmaq idi. Əxlaqdan, həqiqətdən, məntiqdən bəhs olunmurdu (! – F.Ə.); çünki əski ədəbiyyatın bunlarla heç bir bağlılığı olmadığı iddia edilirdi*” (Əli Nazim, 1979: 24). Əvvəla, dərhal qeyd edək ki, bir xalqın əsrlərlə yaranmış maddi-mənəvi irsini, ədəbiyyatını “əski” (köhnə) deyərək dəyərləndirmək doğru deyildir (“köhnə”nin başlanğıcı və sonu məlum olur, “qədim”in isə nə zaman başladığı bilinmir). Yeninin, realist ədəbiyyatın yaranması qədim ədəbiyyatın inkarı deyil, təbii olaraq onun təcrübələri üzərində gerçəkləşmişdir. Elmi-nəzəri düşüncədə “*ədəbi cərəyan və bədii metodun ifrat siyasiləşməsi, ideoloji don geyinməsi*” (Şəmsizadə, 2012: 321) isə dövrün ideoloji təbliğat maşınının şikəst etdiyi təfəkkürün təzahürləri idi.

Təbii ki, məqsədimiz realizmin xüsusiyyətləri və nəzəri prinsiplərinə həsr edilmiş yazıları sərf-nəzər etmək deyildir. Ələlxüsus da həmin araşdırmaların əksəriyyəti XX əsr ədəbiyyatında realizm məsələlərindən bəhs edir. Bizi isə tədqiqat işimizin mövzusunə uyğun olaraq maraqlandıran XVIII yüzillikdə Azərbaycan lirikasında təzahür edən erkən realizm elementləri və onların başlıca əlamətləridir.

XVIII əsrin erkən realizmi “Əfsaneyi-Məcnun ilə Leyladan usandıq” (Nabi) deyən poeziyanın durğunluqdan çıxmaq, oyanmaq üçün silkinmə çırpıntılarının nəticəsi idi. Ancaq bu oyanış, bu yenilənmə real həyat həqiqətlərinin, sənətkar ideya və arzularının tərcümanı olan estetik gözəlliyi, bədii sənətkarlığı, poetik vüsəti rədd etmir. Yəni gerçəkliyin realist bədii təsviri zamanı da bədii və obrazlılıq şərti olaraq qalır. Sadəcə, həyatın fərqli dərki onun bədii ifadə formasını, obrazlar sistemini, təsvir elementlərini dəyişməyi, ziddiyyətli və dramatik bir dövrdə qədim bədii irsin, maddi-mədəni sərvətlətlərin, “keçmiş təcrübənin” üzərində yeni baxış, fərqli yanaşma, düşüncə və ifadə inşa etməyi, bir sözlə, yeni estetik sistem tələb edir. Yaşar Qarayevin də dediyi kimi, “*Yaradıcılıq metodunun tipini və mərhələlərini şərtləndirən onun hər konkret tarixi mərhələdə canlı gerçəkliyə nə dərəcədə bağlı olması, hansı problemləri və necə, nə tərzdə həll etməsidir*” (Qarayev, 2015: 7).

Erkən realizmin ilk əlamətlərindən biri həqiqəti göstərmək, yazarın “iştirakçısı olduğu” həyatı təsvir etməsi idi. XVII əsrin sonlarından etibarən Azərbaycanda siyasi hadisələrin gedişi, iqtisadi vəziyyət, sosial-ictimai dəyişikliklərə uyğun olaraq maddi tələbatlarla yanaşı, mənəvi ehtiyaclar da dəyişir və yeni şəkil almış ictimai həyatın tələblərini, istəklərini təmin etmək üçün, təbii olaraq, bunlara uyğun yeni incəsənət, ədəbiyyat yaranır. İlk növbədə poeziyanın, xüsusilə də dövrün aparıcı ədəbi növü olan lirikanın və onun ən lakonik, “operativ” janrlarının mövzusu və bu mövzunun bədii ifadə şəkli, üsulu dəyişir. Mövzusu həyatdan alınan poeziyanın qayəsi həyatın realist, gerçək təsvirini verə bilmək idi və bədii üslub da buna uyaraq fəlsəfi-təsəvvüfi “poetik alətlər”dən, mücərrəd-məcəzi təsvir obyektlərindən imtina etməli olurdu. Çünki klassik poeziyanın əsasında başlıca olaraq qazanılan biliklər və təsəvvüf dayanırdısa, XVIII əsrdən etibarən bunlar yerini gerçəkliyə açıq münasibətə, həyatın acılarına, ədalətsizliyə, sosial bərabərsizliyə qarşı etiraza verməyə başlayır. Bu

hal tədrisən yayılaraq “kütləvi” şəkil aldıqda və bütün ədəbi prosesi əhatə etdikdə isə ədəbi yaradıcılıq erkən realizm cərəyanı mərhələsinə keçidə qədəm qoymuş oldu. Xalid Əlimirzəyev yazır: “*Ədəbi cərəyan estetik kateqoriyadır. Çünki cəmiyyətdə həyatın real həqiqətin və gözəlliyin dərki həmişə eyni səviyyədə olmur, zamana görə dəyişir, yeni məzmun və məna çalarları kəsb edir. Cərəyanlar da dövrün təfəkkür tərzii, ədəbi-ictimai tələbləri əsasında dəyişir, yenilərlə əvəz olunur*” (Əlimirzəyev, 2011: 387).

XVIII əsr lirikasında həyatı proses və ya hadisənin məzmunu bədii müstəviyə gətirilir, bu məzmunun hansı formada, necə bir dillə təzahürü isə şairdən, onun təhsilindən (xüsusilə, XIX əsrdən etibarən təhsil faktoru yazıçı üslubunun formalaşmasında əhəmiyyət kəsb etməyə və rus, İran, Türkiyə məktəbi ədəbi dilin leksik fondunda özünü göstərməyə başladı. XX əsrin əvvəllərində Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbinin mübarizə apardığı “qüsurlardan” biri də məhz bu problem idi), dünyagörüş səviyyəsindən, psixologiyasından, həyata baxışından asılı olaraq dəyişirdi. Ancaq aparıcı tendensiyalara əsasən ümumi qənaətə gəlmək istəsək, deyə bilərik ki, XVIII əsr Azərbaycan lirikası gerçəkliyin sənət yolu ilə bədii təcəssümünə çevrilə bilmişdir. Lakin bir məqam var: müəyyən zaman kəsiyi və tarixi şərait üçün aktual olan konkret gerçəkliyin əsl sənət yolu ilə inikası onu bütün dövrlərin ədəbi sərvətinə çevirə bilir və dünya ədəbiyyatında bunun saysız nümunələri vardır. XVIII əsr Azərbaycan lirikasında da erkən realizm cərəyanına mənsub yüksək sənət əsəri olan bədii nümunələr yaranmışdır.

Özünəməxsus prinsipləri formalaşmağa başlayan erkən realizm ədəbi cərəyanının əsas xarakterik xüsusiyyətləri dövrün, demək olar ki, əksər sənətkarlarının yaradıcılığında özünü göstərmişdir: xanlıqlara parçalanmış Vətənin ağırları, daha öncəki əsrlərdə şahlıq, sultanlıq dövrünün saray ehtişamını saxlayan və çox vaxt seçilmiş sülalələrin nümayəndələri olan, xalq arasında çox “dolaşmayan”, camaatla aktiv ünsiyyətə girməyən, buna görə də “üstün”, “əlahiddə” statusu təsəvvürü yaradan dövlət adamlarından fərqli olaraq əksəriyyəti sonradan mal-mülk ələ keçirib varlanmış və hakimiyət iddiasına düşmüş və əhali üzərində hökmünü göstərmək üçün zora, zülmə əl atan, elə bu səbəbdən də nüfuzdan düşmüş xırda feodallar, mülkədarlar arasındakı çəkişmələr və bu situasiyada şairin mövqeyi: şəraiti dəyişmək arzu və istəyi, bunun üçün kortəbii də olsa, çıxış yolları axtarması, yaxşı-pisi, adillə zülmkarı ayırd etməsi, ən əsası isə öz tərəfini bəlli etməsi, cəmiyyətin barışmaz ziddiyyətləri, sosial təbəqələr arasında kəskinləşən münasibətlər, üsyanların bədii əksi və s. Yəni XVIII əsrdə yeni ədəbi cərəyanın - erkən realizmin yaranmasını labüd edən və onu gerçəkləşdirən amillər artıq yaranmışdı. Onun ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılıq metodundan müstəqil ədəbi cərəyana keçidini şərtləndirən ümumilik - bu arzuların həyata keçirilməsi üçün yolların axtarışı, ümumi ideoloji birliyin yaranması və bu ideyaların ədəbi yaradıcılıqda pərakəndə halda, səpələnmiş şəkildə deyil, mütəşəkkil qaydada bir tendensiyaya çevrilərək bədii ifadəsini tapması, dövrün ədəbiyyatının özünə məxsus leksik fondunun, obrazlar sisteminin, bədii inikas vasitələrinin yaranması, mövzu, janr seçimində “həmrəyliyin” formalaşması və s. isə yeni ədəbi cərəyanın formalaşmağa başladığını göstərən əsas cəhət idi. Burada bir məqama da diqqət yetirmək lazımdır: yaranmış tarixi şərait ədəbiyyatın inkişafına, onun mövzu və məzmununun ifadə şəklinə, yəni nəticədə yeni ədəbi metod və ədəbi cərəyanın yaranmasına təsir göstərdiyi kimi ədəbi əsərlərin də cəmiyyət həyatına, insanların şüuruna və sonucda ətrafda baş verənlərə təpkinsinə təsiri artmaqda idi. Bu da zəncirvari olaraq sənətkar və xalq münasibətlərindəki bağların möhkəmlənməsinə, sənətkarın “xalqın dilində danışmaq” ehtiyacı hiss etməsinə, bu da öz növbəsində ədəbi əsərlərin dilinin sadələşməsinə və s. gətirib çıxarırdı. Yeri gəlmişkən deyək ki, təxminən eyni zaman kəsimində müasir Türkiyə coğrafiyasında yaranmış Türk ədəbiyyatında şeir dilinin sadələşdirilməsi məhəlliləşmə adlanan ədəbi axının yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Professor Tahirə Məmməd erkən realizmlə məhəlliləşmənin zahirən bənzər olsa da, mahiyyət baxımından fərqli olduğu fikrini irəli sürür: “*Erkən realizm mərhələsinə aid edilən xüsusiyyətlərin bir çoxu Türk ədəbiyyatşünaslığında məhəlliləşmə cərəyanı kimi izah olunan ədəbi-tarixi prosesə şamil edilir. Lakin məhəlliləşmə erkən realizm konsepsiyasında olduğu qədər geniş aspektləri əhatə etmir; xüsusən erkən realizmin birinci mərhələsinə aid olan bir çox xüsusiyyətlər onda nəzərə alınmur və öz əksini tapmur*” (Məmməd, 2018: 213).

XVIII əsr lirikasında erkən realizmin müstəqil bədii inikas formasına çevrilməsində dövrün görkəmli sənətkarları - Nişat Şirvani, Şakir Şirvani, Arif Şirvani, Məhcür Şirvani, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif yaradıcılığının hər birinin siyasi əqidə və baxışlarından, bədii zövq və düşüncə tərzii ilə fərqlənən özünəməxsus payları vardır. Bu sənətkarların hər birinin bədii irsi erkən realizmin inkişafına təkan vermiş, onu yeni, zəruri çalarlarla zənginləşdirmişdir.

Dövrün sənətkarlarının yaradıcılığında özünü bürüzə verən erkən realizm elementləri “şifahi xalq ədəbiyyatımızın, aşıq şeirimizin və klassik poeziyamızın bu sahədəki zəngin ənənə və təcrübəsindən bəhrələnmiş, lakin onun eyni olaraq qalmamışdır” (İbrahimli, 2020: 338).

Erkən realizmdə sənətkarın obyektiv və prinsiplial mövqeyi də, tənqid və ifşa obyektinə də, rəğbət və hörmət obyektinə də açıq-aydın bəlli olur. Yeni ədəbi cərəyana mənsub olan sənətkarlar həyat həqiqətlərinə sadıqlıya, bədii inikasda reallığa uyğunluğu pozmamaya böyük önəm verməyə başlayırlar. Bütün bu xüsusiyyətlərinə görə Əli Nazim “Cəlil Məmmədquluzadə və yaradıcılığı” (1932-1936) məqaləsində XVIII əsr sənətkarlarının yaradıcılığında (Əli Nazim konkret olaraq Vaqifin adını çəkir, amma düşünürük ki, bu xüsusiyyət dövrün bütöv ədəbi prosesinə aid edilməlidir) özünü göstərən erkən realizmi (Əli Nazim “erkən realizm” ifadəsi işlətmir, ancaq Yaşar Qarayev “*Vaqif və Zakir poeziyası ilə hazırlanan (erkən realim)*” (Qarayev, 2015: 13) - yazır) daha sonrakı əsrlərdə ayrı-ayrı ədiblərimizin yaradıcılığında təkamül prosesini yaşayaraq Cəlil Məmmədquluzadə və Sabirin ədəbi irsində “*aktual ictimai şəklini və rolunu tapan realizmin qiğılımları*” (Əli Nazim, 1979: 167) adlandırmışdır.

Erkən realizmdə hələ xarakter və hadisə seçimində səciyyəvilik formalaşmamışdı. Gerçəyi, reallığı görə bilən erkən realist baxış bu gerçəkliyi dəyişməyin yollarını axtarsa da, görə bilmir, hətta ona tənqidi yanaşma pilləsinə də hələ qalxmağı bacarmırdı. Bir də önəmli olan yalnız həqiqəti görmək deyil, həm də necə görmək, hansı bucaqdan görmək idi. XVIII əsrin erkən realizmi şairin romantik təxəyyül genişliyini, ənənənin güclü təsirini və yeniliyin kövrək addımlarını öz içində əridib bir-birinə qarışdırmışdı. Həm də bu, fikizi təsirlə ayrılı bilən bir qarışım deyildi, ədəbiyyatın sonrakı zəncirvari yüksəliş reaksiyasına katalizator kimi qüvvətli təkan verə biləcək eynicinsli materiya idi. Buradakı əksliklərin vəhdəti Məmməd Arifin “Sosialist rezlizminin bəzi məsələləri” məqaləsində tənqidi realizm haqqında, birtərəfli də olsa, obrazlı ifadə olunmuş fikrini xatırlatdı: “*Köhnə tənqidi realizmin qolları qüvvətli olsa da, qanadları zəif idi; arzusu böyük olsa da, imkanı kiçik idi*” (Məmməd Arif, 1958: 200).

Şübhəsizdir ki, ədəbiyyatın ən böyük amalı, obyektinə və predmetinə insandır. İnsan amili Şərq ədəbiyyatında bütün zamanlarda müxtəlif dəyərləndirmələrlə olsa da, diqqət mərkəzində olmuşdur. Romantik yaradıcılıq metodunda insanı yüksəliş və düşüş nöqtələri arasındakı məsafənin sonsuz olduğu bir varlıq kimi görürük. Yəni insan əməlləri ilə mələkdən yüksək, heyvandan aşağı ola bilər. Bir hədisi-şərifdə də deyilir ki, Allah buyurmuşdur ki, “İnsan mənəm ən böyük sirrim və mən insanın ən böyük sirriyəm!” Böyük Məhəmməd Füzuli də deyirdi ki, “*...mən əşyanın keyfiyyətini təhqiq üçün fərasət gözümlü açdım və hikmət əsərlərinin tamaşası çölünə təfəkkür qədəmi qoydum, aləm sədəfində insandan qiymətli gövhər ...görmədim*” (Füzuli, 2005: 15-16). Romantik baxış və inikas bir də ən dibdə olan insanın geniş mənada anlaşılan eşq yolu ilə yüksəlişinin mümkünlüyünü illüstrasiya edirdi. Bu mərhələdə mürəkkəb daxili-mənəvi aləmi kəşf edilən, açılan insan erkən realizmdə maddi, sosial-məişət müstəvisində ədəbiyyata gətirilir və sanki bu üzdən insanın romantik yaradıcılıqdakı “yarımçıq” təsvir və təqdimini dolğunlaşdırır. Bir estetik sistem kimi erkən realizmin əsasını “ayaqları yerdə olan” insanın, oxucunun da, yazıçının da hər gün gördüyü, rastlaşdığı insanın həqiqətə uyğun xarakterini, portret obrazını yaratmaq təşkil edirdi. Təbii ki, Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif sosial təbəqələrin nümayəndələrinin tipik xarakterləri yaradılmışdı. Amma onların əksəriyyəti Məmməd Arifin də ifadə etdiyi kimi “*böyük arzuları olan*” kiçik qəhrəmanlar idilər. XVIII əsr ədəbiyyatında isə bu bir sistem şəklini alır. Erkən realizmin nümayəndələri insanı və xüsusən də lirikanın əsas qəhrəmanını, özündə bir çox dünyəvi və ruhani anlamları birləşdirən sevgilini, gözəli yalnız könül oxşayan, aşıqə zülm edən, naz-qəmzəsi ilə onu yoldan çıxaran, aşıqə isə gecə-gündüz işi ah-fəğanını göylərə bülənd etmək olan bir tip kimi deyil, sosial məsuliyyəti olan aktiv bir fərd kimi formalaşdırırdı.

Erkən realizm nümayəndələrinin yaradıcılığında çox nadir hallarda rast gəlinə də monoloqizmdən, daxili “mən”ə qapanmaqdan xilas olmaq cəhdləri duyulur. Doğrudur, proses olduqca ləng gedirdi. Çünki professor Vladislav Svitelskinin də qeyd etdiyi kimi, “*ədəbi əsər öz mülahizəni bildirmə qismində monoloq kimi doğulur; nitqin vahid subyektinə mənsub olur. Bundan yan keçmək də, qurtulmaq da olmaz. Sənətkarın təsvir etdiyi obyektə qarşı ilkin monoloji münasibətinin əlamət və keyfiyyətləri ədəbi təhlil zamanı gözdən qaçırıla bilməz. Beləliklə, estetik baxımdan hər bir əsər monologikdir*” (Свительский). Söhbətin lirikadan getdiyi nəzərə alınarsa, məsələnin az qala mümkünsüzlüyü daha aydın dərk edilər.

Monoloqizmdən uzaqlaşan, daxili mənindən çıxan sənətkar ərtafında, cəmiyyətdə baş verənlərə artıq yalnız öz fərdi pəncərəsindən deyil, ümummilli, ümumcəmiyyətin maraq və mənafeləri

bucağından baxmağa, işıqlandıрмаğa və dəyərləndirməyə başlayır.

Şərti də olsa, belə bir fikir irəli sürmək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizmin qapılarını insanın tipik, real obrazını yaratmaqla Molla Pənah Vaqif, tarixi hadisələri xalqın mənafeyi nöqtəyi-nəzəri ilə dəyərləndirməklə Şakir Şirvani və Nişat Şirvani açmışlar. Vaqifin qoşmalarında insanın real arzu və istəkləri, əxlaqı, məişət tərzini real cizgilərlə əksini tapmışdır. Bu sənətkarların əsərlərində yaşadıkları epoxanın həm sosial-siyasi, həm sosial-məişət, psixoloji, sevgi münasibətləri əksini tapmışdır. Bu dövrdə yaranan tarixi mənzumələrdə dostlarına, məsləkdəşlərinə, xalqa xəyanət edən feodal obrazları (məsələn, Şahsevən Əhməd xan) real cizgiləri ilə təsvir olunmuşdur. Bu məqam özü də vətəndaş mövqeyinin aktivləşməsi, hadisələrə aktiv münasibətin göstəricisidir.

Dövrün poeziyasında lirik qəhrəman, aşıq özü ilə, daxili məni ilə diaqloqun çərçivələrini yarım keçir. Sevgili ilə və deməli, həm də dünya ilə, xarici aləmlə xəyali deyil, canlı dialoqa girir. Divan şeirində nadir hallarda danışan sevgili, gözəl artıq Vaqifin qələmində dil açıb danışır. Lirikaya əşyavi elementlər daxil olur. Xarici, yad aləmlə, sosial mühitlə ünsiyyət nəticəsində lirik qəhrəmanın düşüncəsi, təfəkkürü zənginləşir. Lirik romantik poetikadan, yəni mürəkkəb, bir neçə tərkibdən ibarət metaforlardan bir növ imtina edir, xalq poeziyasının bədiyyatı ilə qidalanmağa başlayır.

Erkən realizmin lirikadakı ilkin əlamətlərindən biri də şairin özünü daxilən azad, sərbəst və müstəqil hiss etmək ehtiyacının oyanması, bunu yaradıcılığın zəruri şərti kimi qəbul etməsi və buna can atmasıdır. Hələ orta çağlarda daxili azadlığa can atan şairlər bunu ilk öncə daxilən, bir növ gizli yaşamağa başlayırlar, bu hiss onları inzivayə çəkməyə, hər kəsdən uzaqlaşmağa, xarici aləmlə əlaqəsinin kəsilməsinə gətirib çıxarırdı. Bu, dövrün, şəraitin sənətkarı məcburən saldıdığı durum idi. Lakin erkən realizm dövründə sənətkarın xarici aləmlə əlaqələrinin kəsilməsi onun təkcə mənəvi deyil, həm də bir sənətkar kimi faciəsinə səbəb ola bilərdi. O, cəmiyyətdə gördüyü estetik baxımdan qüsurlu və əxlaqi baxımdan naqis cəhətlərin qarşılığında yüksək mənəvi estetik dəyərləri çıxartmalı idi. Elə erkən realizmin əlamətlərindən biri də milli-mənəvi dəyərlərə tarixi keçmiş, müasir vəziyyəti və gələcək inkişafı prizmasından baxılması idi.

Azərbaycan poeziyasında realist estetikanın əsas prinsipləri – lirik qəhrəmanın tarixilik, xəlqilik, psixoloji, sosial-tarixi, milli-mədəni dəyərlərə uyğunluğu XVIII əsr liriklərinin əsərlərində özünü tam mənəviyyə ilə göstərmişdir. Lirik qəhrəman konkret tarixi məkanda olur, real olaraq bir vilayətdən digərinə səfər edir, konkret və adı bəlli sevgili (orta əsr lirikasında sevgilinin konkret xüsusi isimlə adlandırılması hallarına rast gəlinmir) ilə real həyatda (rəyada və yaxud xəyali deyil) görüşüb söhbət edir, fiziki təmasda olur və s. Romantik lirik qəhrəmanla erkən realizmin lirik qəhrəmanı arasında daha bir fərq də odur ki, birinci estetik zövq axtarır, ikinci isə həm də öz düşüncəsinə, intellektual səviyyəsinə uyğun təfəkkür tərzini axtarır. O, tən zövqünü dilə gətirir, xarici aləmdən aldığı duyğuları olduğu kimi verməyə çalışır, daha nəşəlidir, gələcəyə daha ümidlə baxır, gözləntiləri, umacaqları daha real və daha böyükdür. “Minitürlə rəsm arasındakı fərq” nə qədərdirsə, romantik aşıqla realist lirik qəhrəman arasındakı fərq də o qədərdir. *“Yeni məzmunları, yeni bənzətmə və buluşları bir yana, divan yazınının ölü sevgilisini canlandırır. Onunla kendisi arasında öyle bir ilişki kurar ki, dünya dışı varlığın kıpırdadığı, soluk aldığı görülür. Asıl yeni olan da budur. Nesnelərle, genel anlamda dünyayla kurulan bağ, yaşama karşı takınılan tutum onu yeni yapar. Nedim’in şarkı biçimini yeniden canlandırması, bu biçimin en güzel örneklerini vermesi de bu tutuma bağlanmalıdır. Yansıttığı dünya ne ölçüde gerçekse, gerçekliğe yaklaşırsa; duyguları ne ölçüde içten ve yüreктen geliyorsa, dili de o ölçüde gerçeğe yaklaşır”* (Türk-i Basit Akımı).

Erkən realizmdə şeir dilinin sadələşməsinin bir neçə real səbəblərini göstərmək olar: şairlərin günlük həyata dair əhvalat və olaylardan, ünsiyyətdə olduqları, bilavasitə tanıdıqları şəxslərdən bəhs etməsi...

Nəticə

Sənət və ədəbiyyat cəmiyyət tarixi ilə başa-baş dəyişir. İctimai-siyasi, iqtisadi həyatla sənət və ədəbiyyatın əlaqəsini Hənəfi Zeynallı “Sənət və ədəbiyyatın ictimai həyatla əlaqələri” adlı məqaləsində aydın izah etmişdir: *“Ədəbi-ideoloji nöqtəyə çatan cəmiyyət üçün bir çox keçilməli mərhələlər vardır. Dünya ədəbiyyatına diqqət edilsə, ancaq iqtisadiyyatı ən yüksək mövqeyə çıxan məmləkətdə yüksək ədəbiyyat inkişaf edə bilər. Bu ədəbiyyatın yüksəlməsi də birdən-birə olmayır. Zaman-zaman inqilab dövrləri keçirən cəmiyyət içərisində yeni-yeni ideya və məzmunları qavramaq üçün yeni-yeni şəkillər, boyalar, cizgilər yaratmaq lazım gəlir”* (Zeynallı, 1983: 197).

Bir sonrakı yüzillikdə - XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizmin təşəkkül

tapması və inkişafı məhz onunla şərtlənir ki, onun əsasında güclü bazis, onu hazırlayan və onun ayaqda sağlam dayanması üçün güclü təməllər atan XVIII sər erkən realizmi pərakəndə deyil, bir estetik sistem halında formalaşmışdı.

XVIII əsrin erkən realizmi əsas amalı xalqın rifah və güzəranı, arzu və istəkləri ilə bağlı olan, cəmiyyətdə gedən ictimai-siyasi, sosial-mədəni hadisələrə fəal reaksiya verən, onun qüsurlarını, əyər-əskiklərini çəkinmədən göstərən, vətənə, xalqa, onun hər bir fərdinə böyük sevgini içində əridən kəskin tənqid, satira atəşinə tutan, daha cəsarətli, “işı qan olan” (bu ifadəni Qasım bəy Zakir Mirzə Fətəli Axundzadə barəsində işlətmişdir) realizmin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamış və münbit zəmin hazırlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əli Nazim. (1979). Seçilmiş əsərləri. Tərtib edənı Rasim Tağıyev. Bakı: “Yazıçı”.
2. Əlimirzəyev, Xalid. (2011). Ədəbiyyatşünaslıqın nəzəri-elmi əsasları (tədris vəsaiti). Bakı: “Elm və təhsil”.
3. Füzuli, Məhəmməd. (2005). Əsərləri. Altı cildə, IV cild. Tərtib edənı Həmid Araslı. Bakı: “Şərq-Qərb”.
4. İbrahimli, Sahib. (2020). Zakirin realizmi. (Sahib İbrahimli. Turançılıq işığında. (Seçilmiş əsərləri. IV cild)). (ss. 337-350). Bakı, “Elm və təhsil”.
5. Конрад, Николай. (1966). Запад и Восток. (Статьи). Москва: «Наука».
6. Qarayev, Yaşar. (2015). Realizm: sənət və həqiqət. (Yaşar Qarayev. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. III cild). (ss. 7-370). Bakı: “Elm”.
7. Məmməd Arif. (1958). Ədəbi-tənqidi məqalələr. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
8. Məmməd, Tahirə. (2018). Erkən realizm konsepsiyası və tədqiqi problemləri. (Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: inkişaf mərhələləri və problemləri: 2 cildə. I cild). (ss. 208-225). Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu.
9. Salmanov, Şamil. (1979). Əli Nazimin ədəb-tənqidi görüşləri. (Əli Nazim. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edənı Rasim Tağıyev). (ss. 5-18). Bakı: “Yazıçı”.
10. Şəmsizadə, Nizaməddin. (2012). Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: Dərslik. Bakı: “Proqres” nəşriyyatı.
11. Свительский, Владислав Анатольевич. Монологизм художественный. <https://fedordostoevsky.ru/research/aesthetics-poetics/102/>
12. Türki-i Basit (Mahallileşme, Yerlileşme) Akımı. <https://www.turkedebiyati.org/turkii-basit-mahallileşme/>
13. Zeynallı, Hənəfi. (1983). Seçilmiş əsərləri. Tərti Tərtib edənı Rasim Tağıyev. Bakı: “Yazıçı”.

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kiçik elmi işçisi
e-mail:alizade@gmail.com*

Fidan Alizade

THEORETICAL FOUNDATIONS OF EARLY REALISM AND CHARACTERISTICS OF MANIFESTATION IN AZERBAIJANI LYRICS OF THE 18TH CENTURY

The first manifestations and elements of early realism that emerged in Azerbaijani literature of the 18th century are the most important an event in the development of the history of our national literary and artistic thought and a fact that justifies the transition of imaginative thinking to a new stage. Like any literary event and stage, early realism has its own common features that are characteristic of all world literature, as well as local features arising from local, national qualities.

The history of studying the problem of literary methods and trends in Azerbaijani literary criticism, including realism and the realistic method, dates back to the beginning of the twentieth century - the 20-30s. The factors determining the emergence of realism, the main elements of its manifestation, its classification, main types, aesthetic principles, its first representatives and literary examples in Azerbaijani literature, its theoretical basis as a creative method and literary direction,

studied from one angle or another in the work of literary scholars and critics. In addition to studying the general theoretical principles of early realism, the article examines the history of research in Azerbaijani literary criticism, and also examines the features of manifestation in Azerbaijani lyric poetry of the 18th century.

Keywords: *early realism, creative method, literary direction, theoretical foundations, literary samples, early examples.*

Фидан Ализаде

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАННЕГО РЕАЛИЗМА И ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОЯВЛЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИРИКЕ XVIII ВЕКА

Первые проявления и элементы раннего реализма, возникшие в азербайджанской литературе XVIII века, являются важнейшим событием в развитии истории нашей национальной литературно-художественной мысли и фактом, обосновывающим переход образного мышления на новый этап. Как всякое литературное событие и этап, ранний реализм имеет и свои общие черты, характерные для всей мировой литературы, а также локальные черты, вытекающие из местных, национальных качеств.

История изучения проблемы литературных методов и направлений в азербайджанском литературоведении, в том числе реализма и реалистического метода, восходит к началу XX века – 20-30-м годам. Анализируются факторы, определяющие возникновение реализма, основные элементы его проявления, его классификация, основные виды, эстетические принципы, его первые представители и литературные образцы в азербайджанской литературе, его теоретическая основа как творческого метода и литературного направления, исследованных в той или иной ракурсах в творчестве литературоведов и критиков.

Помимо изучения общетеоретических принципов раннего реализма, в статье рассмотрена история исследований азербайджанского литературоведения, а также исследованы особенности проявления в азербайджанской лирике XVIII века.

Ключевые слова: *ранний реализм, творческий метод, литературное направление, теоретические основы, литературные образцы, ранние примеры.*

Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 06.01.2024

Son daxilolma tarixi: 17.02.2024